

Spóźniona rejestracja małżeństwa zawieranego w formie wyznaniowej. Glosa częściowo krytyczna do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 10 maja 2023 roku (III CZP 71/23)

Late registration of marriage concluded in religious form: A partially critical commentary on the resolution of the Supreme Court of 10 May 2023 (III CZP 71/22)

ARTUR MEZGLEWSKI*

 <https://orcid.org/0000-0001-7726-6606>

Streszczenie: Sąd Najwyższy w uchwale z dnia 10 maja 2023 r. (III CZP 71/22) przyjął, że czynności związane z przekazaniem zaświadczenia o złożeniu oświadczeń o zawarciu małżeństwa do urzędu stanu cywilnego, a następnie sporządzeniem aktu małżeństwa, stanowią swoistą procedurę administracyjną, w ramach której duchowny posiada status szczególnego podmiotu administrującego. Ponadto – *implicit* – Sąd Najwyższy uznał, że terminowe przekazanie zaświadczenia do urzędu stanu cywilnego nie stanowi elementu konstytutywnej przesłanki zawarcia małżeństwa, a podmiotem zobowiązanym do przestrzegania określonego prawem pięciodniowego terminu pozostaje jedynie duchowny. Konsekwencją przyjęcia powyższych założeń powinno być uznanie uprawnień nupturientów do kształtowania swojej sytuacji jako stron postępowania administracyjnego o rejestrację małżeństwa. Wskutek tego należałoby uznać, że małżeństwo cywilne w formie wyznaniowej zostanie również zawarte, gdy po bezskutecznym upływie terminu na doręczenie przez duchownego przedmiotowego zaświadczenia z wnioskiem o rejestrację małżeństwa wystąpią osoby, które złożyły oświadczenia dotyczące jego „skutków cywilnych”. Kierownik urzędu stanu cywilnego winien w takiej sytuacji sporządzić akt małżeństwa.

Słowa kluczowe: małżeństwo; zawarcie małżeństwa; akt małżeństwa; wyznaniowa forma zawarcia małżeństwa; rejestracja małżeństwa

Abstract: In its resolution issued on May 10, 2023 (III CZP 71/22), the Polish Supreme Court held that activities related to the submission of a certificate of marriage declarations to the registry office and the subsequent drawing up of a marriage certificate constitute a particular administrative procedure in which the clergyman holds the status of a special administering entity. Moreover, the Supreme Court tacitly found that the timely submission of a marriage certificate is not an element of the constitutive requirement for the conclusion of marriage and that the only entity obliged to comply with the five-day deadline specified by law is the clergyman. However, as a consequence of its adoption of the above assumptions, the Court should recognise the rights of prospective spouses to shape their situation as parties to their marriage registration proceedings. As a result, it should be assumed that a civil marriage conducted in the religious form is concluded when, after the ineffective expiration of the clergyman's

* Prof. dr hab., Katedra Prawa Publicznego, Wydział Prawa i Administracji, Akademia Sztuki Wojennej, al. gen. A. Chruściela „Montera” 103, 00-910 Warszawa, e-mail: am@prawonadrodze.org.pl.

deadline to deliver the certificate, the persons who made the declarations pertaining to the “civil effects” of marriage, apply for marriage registration. In these situations, the registrar should draw up a marriage certificate.

Key words: marriage; conclusion of marriage; religious form of concluding marriage; marriage registration

Teza I. Niezależnie od tego, czy dopełnione zostały wymagania przewidziane w art. 8 ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy¹, małżeństwo zostaje zawarte, gdy mężczyzna i kobieta zawierający związek małżeński podlegający prawu wewnętrznemu kościoła albo innego związku wyznaniowego w obecności duchownego oświadczą wolę jednoczesnego zawarcia małżeństwa podlegającego prawu polskiemu, a kierownik urzędu stanu cywilnego sporządzi akt małżeństwa (art. 1 § 2 k.r.o.). Skutek w postaci zawarcia małżeństwa powinien być jednak uzależniony od spełnienia następujących warunków:

- podstawę sporządzenia aktu małżeństwa stanowić będą autentyczne (nieprzerobione i niepodrobione) dokumenty, o których mowa w art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 28 listopada 2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego²,
- istnieje wola jego sporządzenia ze strony osób, które złożyły oświadczenia, o których mowa w art. 1 § 2 k.r.o., albo co najmniej wolę taką ujawnia jedna z tych osób przy braku sprzeciwu drugiej – pod warunkiem, że do momentu sporządzenia aktu małżeństwa zachowali oni stan wolny, a uznanie małżeństwa za zawarte nie naruszy praw słusznie nabytych przez osoby trzecie.

Teza II. Należy przyjąć, że małżeństwo cywilne w formie wyznaniowej zostaje również zawarte, gdy po bezskutecznym upływie pięciodniowego terminu wyznaczonego na doręczenie przez duchownego zaświadczenia, o którym mowa w art. 8 § 2 k.r.o., osoby, które złożyły oświadczenia wskazane w art. 1 § 2 k.r.o., złożą wniosek o rejestrację małżeństwa, załączając do niego dokumenty określone w art. 87 ust. 3 p.a.s.c., a kierownik urzędu stanu cywilnego sporządzi na tej podstawie akt małżeństwa.

¹ Tekst jedn. Dz. U. z 2020 r. poz. 1359 z późn. zm., dalej: k.r.o.

² Tekst jedn. Dz. U. z 2023 r. poz. 1378 z późn. zm., dalej: p.a.s.c.

Wprowadzenie

W sentencji oraz w uzasadnieniu uchwały Sądu Najwyższego (SN) z dnia 10 maja 2023 r.³ na akceptację zasługują następujące poglądy oraz stanowiska:

- sporządzenie aktu małżeństwa zawartego w sposób określony w art. 1 § 2 k.r.o. ma charakter konstytutywny;
- pięciodniowy termin określony w art. 8 § 3 k.r.o. nie ma charakteru wyłącznego instrukcyjnego (porządkowego); nie jest on terminem zawitym prawa cywilnego, a w szczególności nie jest terminem prawa materialnego;
- procedura przekazania zaświadczenia, a następnie sporządzenia aktu małżeństwa, jest swoistą procedurą administracyjną, natomiast duchowny ma w jej ramach status szczególnego podmiotu administrującego;
- adresatem zobowiązanym do przestrzegania pięciodniowego terminu, o którym mowa wyżej, pozostaje duchowny (i tylko on), natomiast upływ terminu nie powoduje żadnych zmian w zakresie jego praw jako podmiotu uprawnionego (i zobowiązanego) do przekazania zaświadczenia, o którym mowa w art. 8 § 2 k.r.o.

Pomimo wyrażonej powyżej akceptacji względem poszczególnych elementów sentencji uchwały SN z dnia 10 maja 2023 r. oraz stojących u jej podstaw doktrynalnych uzasadnień, *summa summarum*, przedmiotowy judykat ocenić należy krytycznie. Przemawia za tym nie tyle to, co się w jego treści znalazło, ale głównie to, co zostało pominięte. Zważyć bowiem należy, iż, po pierwsze, z treści głosowanej uchwały błędnie wynika, że przesłankę konstytutywną zawarcia małżeństwa w trybie art. 1 § 2 k.r.o. stanowi sam tylko akt małżeństwa – bez dokumentów, o których mowa w art. 87 ust. 3 p.a.s.c. Tymczasem stanowią one podstawę aktu małżeństwa i są elementami tej przesłanki konstytutywnej. W dodatku omawianą uchwałę przyjęto w sytuacji, w której z opisu stanu faktycznego wynika, że dokument stanowiący podstawę sporządzenia aktu małżeństwa został sfalszowany przez duchownego (fałsz intelektualny), a kierownik urzędu stanu cywilnego (USC) posługiwał się sfalszowanym dokumentem w sposób świadomy i zamierzony.

³ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 10 maja 2023 r., III CZP 71/22, LEX nr 3546360.

Po drugie należy wskazać, że chociaż SN słusznie stwierdził, iż procedura przekazania zaświadczenia, a następnie sporządzenia aktu małżeństwa, jest swoistą procedurą administracyjną, to jednak nie przeprowadził w tym zakresie żadnych analiz; w szczególności nie zdiagnozował, jakie uprawnienia w tej procedurze przysługują osobom posiadającym interes prawny, tj. osobom, które złożyły oświadczenia jednoczesnego zawarcia małżeństwa podlegającego prawu polskiemu.

Na trzecim miejscu trzeba zauważyć, że choć SN trafnie przyjął, iż upływ terminu pięciodniowego nie powoduje żadnych zmian w zakresie praw duchownego jako podmiotu uprawnionego (i zobowiązanego) do przekazania zaświadczenia, o którym mowa w art. 8 § 2 k.r.o., to jednak nie odniósł się zupełnie do zagadnienia, czy upływ przedmiotowego terminu powoduje jakieś zmiany w zakresie praw osób, które złożyły oświadczenia dotyczące zawarcia małżeństwa podlegającego prawu polskiemu i posiadając niewątpliwym interes prawny w uzyskaniu wpisu tego małżeństwa do akt stanu cywilnego.

Po czwarte należy zaznaczyć, że SN w sposób negatywny odniósł się jedynie do zagadnienia charakteru pięciodniowego terminu z art. 8 ust. 3 k.r.o. Sąd ustalił, czym ten termin nie jest, nie dokonał natomiast żadnych ustaleń o charakterze pozytywnym. W szczególności nie ustalił, czy terminem tym związane są także osoby, które złożyły oświadczenia o zawarciu małżeństwa podlegającego prawu polskiemu oraz czy upływ tego terminu odbiera im wszelkie możliwości kształtowania swojej sytuacji prawnej zarówno w obrębie prawa administracyjnego (rejestracja małżeństwa), jak i prawa cywilnego (prawo do stwierdzenia istnienia małżeństwa).

Sąd Najwyższy, co prawda, stwierdził wreszcie, że małżeństwo cywilne w formie wyznaniowej zostaje zawarte, jeśli kierownik USC sporządził akt małżeństwa, nawet z naruszeniem przepisów proceduralnych. Nie odniósł się jednak w sposób wyraźny do zagadnienia, czy przedmiotowe małżeństwo zostanie również zawarte, gdy zaświadczenie, o którym mowa w art. 8 § 2 k.r.o., już po upływie terminu pięciodniowego, doręczą kierownikowi osoby, które złożyły oświadczenia o zawarciu małżeństwa podlegającego prawu polskiemu.

1. Szersze wprowadzenie w tematykę

W przepisach dotyczących wyznaniowej formy zawarcia małżeństwa na nupturientów zastawiono swego rodzaju pułapkę. Zaistnienie zawieranego przez nich małżeństwa cywilnego uzależniono bowiem od woli, pamięci oraz stopnia odpowiedzialności określonego duchownego. Wedle interpretacji przedmiotowych przepisów, która obowiązywała dotychczas, w przypadku gdy duchowny nie doręczył w terminie kierownikowi USC zaświadczenia o złożeniu oświadczeń o zawarciu małżeństwa – nie mogło ono zostać zarejestrowane, a tym samym nie mogło zaistnieć. Nupturienti nie byli w stanie nic z tym zrobić, gdyż w przepisach szczegółowych nie przewidziano dla zabezpieczenia ich prawa żadnych środków prawnych. Nie uwzględniono *expressis verbis* żadnego „wentylu bezpieczeństwa” na wypadek, gdyby duchowny uchybił obowiązkowi przekazania do USC w terminie zaświadczenia stwierdzającego, że oświadczenia o zawarciu małżeństwa cywilnego zostały złożone w jego obecności.

Zręby tej „pułapki” tworzyła triada rozwiązań, zgodnie z którymi:

- a) sporządzenie aktu małżeństwa ma charakter konstytutywny,
- b) termin na dostarczenie zaświadczenia o zawartym małżeństwie do USC ma charakter prekluzyjny,
- c) jedynym podmiotem, którego uprawniono i zobowiązano do dostarczenia zaświadczenia, jest duchowny.

Konstytutywny charakter sporządzenia aktu małżeństwa, jak również prekluzyjny charakter terminu na dostarczenie do USC przedmiotowego zaświadczenia, został ukształtowany już w art. 10 ust. 1 Konkordatu z 1993 r.⁴ Przepis ten brzmi następująco:

Od chwili zawarcia małżeństwo kanoniczne wywiera takie skutki, jakie pociąga za sobą zawarcie małżeństwa zgodnie z prawem polskim, jeżeli:

- (1) między nupturientami nie istnieją przeszkody wynikające z prawa polskiego,
- (2) złożą oni przy zawieraniu małżeństwa zgodne oświadczenie woli dotyczące wywar-
cia takich skutków i

⁴ Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r., Dz. U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318, dalej: Konkordat.

- (3) zawarcie małżeństwa zostało wpisane w aktach stanu cywilnego na wniosek przekazany urzędowi stanu cywilnego w terminie pięciu dni od zawarcia małżeństwa; termin ten ulega przedłużeniu, jeżeli nie został dotrzymany z powodu siły wyższej, do czasu ustania tej przyczyny.

Wedle powołanego postanowienia konkordatowego wpisanie małżeństwa do akt stanu cywilnego stanowi ostatni z warunków konstytuujących małżeństwo cywilne zawarte w formie wyznaniowej (konkordatowej). Dopóki bowiem nie nastąpi przedmiotowa rejestracja, prawo cywilne traktuje takie małżeństwo jako *matrimonium non existens*. Rejestracji małżeństwa w aktach stanu cywilnego dokonuje kierownik USC.

Strony Konkordatu już w samej umowie określiły termin przekazania do USC wniosku o sporządzenie aktu małżeństwa. Jest to termin pięciodniowy, który ukształtowany został jako termin prekluzyjny. Wyjątkowa krótkość terminu na przesłanie zaświadczenia uzasadniona była faktem, iż skutki cywilne małżeństwa powstają nie w momencie dostarczenia zaświadczenia stwierdzającego zawarcie małżeństwa, ale w momencie złożenia wymaganych prawem oświadczeń przed duchownym. Krótkość tego terminu miała zatem dyscyplinować duchownych. Natomiast ustanowienia przesłanki konstytucyjnej w postaci sporządzenia aktu małżeństwa niczym nie uzasadniono. Nie dowiemy się, jakimi racjami kierowali się twórcy tej instytucji, gdyż tekst Konkordatu powstawał w ramach negocjacji pomiędzy jego stronami, a negocjacje te były tajne. Być może stronie państwowej chodziło o to, żeby w związku z wprowadzeniem religijnej formy zawarcia małżeństwa, nie przyznać stronie kościelnej (duchownym) określonego władztwa administracyjnego w obszarze rejestracji małżeństw? A może instytucja ta ukształtowana została „bezwiednie”, czyli przypadkowo? Za przyjęciem tej drugiej opcji świadczy fakt, iż jeden z negocjatorów Konkordatu wypowiadał się w swoich publikacjach za deklaratoryjnym charakterem sporządzenia aktu małżeństwa.

Przepis art. 10 ust. 1 Konkordatu nie nadawał się do bezpośredniego stosowania m.in. dlatego, iż nie określał osób zobowiązanych do dostarczenia do USC przedmiotowego zaświadczenia⁵. Kwestia ta została pozostawiona

⁵ Zachodziła ponadto konieczność ustawowego uregulowania zakresu pojęciowego terminu „duchowny”, jako określającego osoby, przed którymi zawierane będą małżeństwa w formie wyznaniowej, ustalenia procedury poprzedzającej zawarcie małżeństwa, ustalenia procedury

do uregulowania jednostronnego przez polskiego prawodawcę. W znove-lizowanym Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym jako osobę zobowiązaną do przekazania zaświadczenia wskazano duchownego, nie uprawniono zaś w tym zakresie osób zawierających małżeństwo⁶.

Problem, o którym mowa, zauważono od razu – bezpośrednio po podpisaniu Konkordatu. Od 30 lat podejmowane są w piśmiennictwie, a później także w judykaturze, próby zaradzenia zaistniałej sytuacji poprzez stosowanie przeróżnych, nierzadko „karkołomnych” wykładni obowiązujących przepisów. Zareagował też sam ustawodawca, choć uczynił to „międko” (poprzez przyjęty sposób obliczania), nieznacznie wydłużając jedynie termin wiążący w tym zakresie duchownego⁷.

W doktrynie podważano konstytutywny charakter sporządzenia aktu małżeństwa⁸ lub też podawano go w wątpliwość⁹. Kwestionowano ponadto zawity charakter terminu pięciodniowego lub też starano się poszerzyć zakres pojęciowy terminu „siła wyższa”, suponując np., że *vis maior* to też przykładowo „choroba proboszcza”¹⁰.

Duża część doktryny nie kwestionowała konstytutywnego charakteru sporządzenia aktu małżeństwa¹¹, podejmowano jednak szeroką dyskusję nad racjonalnością uzależnienia realizacji omawianej przesłanki konstytutywnej od zachowania terminu pięciodniowego. Proponowano w tym

zawarcia małżeństwa w niebezpieczeństwie śmierci oraz określenia zasad rejestracji małżeństwa w USC.

⁶ Zob. ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o zmianie ustaw – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks postępowania cywilnego, Prawo o aktach stanu cywilnego, ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. z 1998 r. Nr 117, poz. 757. Ustawa ta umożliwiła stosowanie w praktyce nowej formy zawarcia małżeństwa zarówno przez Kościół Katolicki, jaki i przez nierzymskokatolickie związki wyznaniowe o uregulowanej sytuacji prawnej.

⁷ Zob. art. 133 ustawy z dnia 23 listopada 2012 r. – Prawo pocztowe, tekst jedn. Dz. U. z 2023 r. poz. 1640.

⁸ Takie stanowisko prezentował m.in. W. Góralski. Jego zdaniem teza o konstytutywnym charakterze czynności sporządzenia aktu małżeństwa „[...] stała w sprzeczności z unormowaniem art. 61a ust. 1 d.k.r.o., w myśl którego w akcie małżeństwa, jako datę jego zawarcia należało wpisać datę złożenia oświadczeń stron dotyczących uzyskania skutków cywilnoprawnych”, a sporządzenie aktu małżeństwa spełniało jedynie rolę dopełniającą konstytutywny skutek zgodnego oświadczenia woli stron. Góralski 1998, 60–63.

⁹ Domański 2006, 86–99.

¹⁰ Góralski 1998, 66; Krukowski 1999, 245–246.

¹¹ Andrzejewski 2004, 35–38; Mezglewski 1999, 245–265; Mezglewski 2000, 243–258; Nazar 2002, 543–544; Winiarz, Gajda 1999, 62–66; Sokołowski 2005, 29–31; Strzebińczyk 2003, 75–86.

względnie różnorakie rozwiązania. Stawiany był postulat, aby termin ten traktować jako instrukcyjny¹². Sugerowano też, aby termin ten zachował swój przedawniający charakter jedynie w stosunku do ciężącego na duchownym obowiązku przekazania zaświadczenia i aby małżonkowie mogli żądać sporządzenia aktu małżeństwa także po upływie tego terminu¹³. Najdalej szedł postulat, aby przyjąć, że „[...] sporządzenie aktu małżeństwa nie jest przesłanką zawarcia małżeństwa, ale stworzeniem wyposażonego w cechę wyłączności dowodu umożliwiającego stwierdzenie nastąpienia zdarzenia, z którym łączy się skutek prawny w postaci zawarcia związku małżeńskiego”¹⁴, oraz jest to jedynie „[...] dowód o charakterze kwalifikowanym, polegający na tym, że zaprzeczenie jego prawdziwości może nastąpić tylko w postępowaniu sądowym”¹⁵.

Teza o konstytutywnym charakterze aktu małżeństwa znalazła potwierdzenie w wyroku SN z dnia 3 marca 2004 r. (III CK 346/02)¹⁶. W orzeczeniu tym czytamy:

[...] aktowi małżeństwa sporządzonemu w wypadku zawarcia związku wyznaniowego ze skutkami cywilnoprawnymi nadano inne znaczenie niż aktowi małżeństwa zawieranego przed kierownikiem urzędu stanu cywilnego. [...] Decydujące znaczenie dla wywarcia skutków cywilnoprawnych małżeństwa zawartego w trybie przewidzianym w art. 1 § 2 k.r.o. ma chwila sporządzenia aktu małżeństwa przez kierownika urzędu stanu cywilnego stosownie do wymogów § 6 ust. 3 rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 26 X 1998 r. Powyższe uregulowania prowadzą zatem do wyrażenia poglądu, że dopóki nie zostaną spełnione wszystkie przesłanki określone w art. 1 § 2 k.r.o., dopóty oświadczenia woli nupturientów nie wywołują skutków prawnych. Sporządzenie aktu małżeństwa jest bowiem kolejną i niezbędną przesłanką zawarcia małżeństwa w formie wyznaniowej, podlegającego prawu polskiemu, zwłaszcza że jego sporządzenie następuje na podstawie zaświadczenia kierownika urzędu stanu cywilnego o nieistnieniu okoliczności wyłączających zawarcie małżeństwa oraz przekazanego w określonym terminie przez duchownego zaświadczenia o zawarciu małżeństwa wyznaniowego ze skutkami cywilnymi¹⁷.

¹² Zob. Sokołowski 2005, 95; Szczyrba 2003, 10; Winiarz, Gajda 1999, 594.

¹³ Na temat tego postulatu i jego uzasadnienia zob. Mezglewski, Tunia 2007, 184–190.

¹⁴ Mączyński 2000, 301–302.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 3 marca 2004 r., III CK 346/02, OSP 2005, nr 2, poz. 23.

¹⁷ Tamże.

Z kolei w postanowieniu z dnia 16 listopada 2005 r. (V CK 325/05)¹⁸ Sąd Najwyższy uznał prekluzyjny charakter terminu, o którym mowa w art. 8 § 3 k.r.o.

Postanowieniem z dnia 28 kwietnia 2021 r. (II CSKP 24/21)¹⁹ Sąd Najwyższy przedstawił do rozstrzygnięcia składowi siedmiu sędziów SN zagadnienie prawne, czy małżeństwo zostaje zawarte (art. 1 § 2 k.r.o.) w przypadku, gdy mężczyzna i kobieta zawierający związek małżeński podlegający prawu wewnętrznemu kościoła w obecności duchownego oświadczają wolę jednoczesnego zawarcia małżeństwa podlegającego prawu polskiemu i kierownik urzędu stanu cywilnego następnie sporządzi akt małżeństwa na podstawie zaświadczenia, o którym mowa w art. 8 § 2 k.r.o., podpisanego przez innego duchownego i przekazanego do urzędu stanu cywilnego po upływie terminu przewidzianego w art. 8 § 3 k.r.o.? Zagadnienie to powstało na kanwie skargi kasacyjnej powoda od wyroku Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 5 czerwca 2018 r. (I ACa 1279/17)²⁰ w związku z rozbieżnymi stanowiskami doktryny „co do charakteru prawnego sporządzenia aktu małżeństwa po zawarciu małżeństwa w formie wyznaniowej” oraz „określenia charakteru terminu określonego w art. 8 § 3 k.r.o. i skutków jego niezachowania”. Głosowana uchwała stanowi rozstrzygnięcie zagadnienia prawnego przedstawionego składowi siedmiu sędziów Sądu Najwyższego.

2. Istotne treści zawarte w uchwale Sądu Najwyższego z dnia 10 maja 2023 roku oraz w wyrokach sądów powszechnych orzekających w sprawie

Skład siedmiu sędziów Sądu Najwyższego rozpatrujący przedstawione wyżej zagadnienie prawne słusznie ustalił, że czynność sporządzenia aktu małżeństwa zawartego w formie wyznaniowej posiada charakter konstytutywny, natomiast termin, o którym mowa w art. 8 § 3 k.r.o., nie jest wyłącznie terminem instrukcyjnym (porządkowym), a więc takim, z którego niezachowaniem nie wiążą się skutki prawne dla stron postępowania, a jedynie

¹⁸ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 16 listopada 2005 r., V CK 325/05, LEX nr 785283.

¹⁹ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 28 kwietnia 2021 r., II CSKP 24/21, LEX nr 3219920.

²⁰ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 5 czerwca 2018 r., I ACa 1279/17, LEX nr 3219919.

ewentualnie jakiś rodzaj odpowiedzialności podmiotu zobowiązanego do zachowania terminu. Jednak pomimo powyższych ustaleń SN uznał:

Niezależnie od tego, czy dopełnione zostały wymagania przewidziane w art. 8 k.r.o., małżeństwo zostaje zawarte, gdy mężczyzna i kobieta zawierający związek małżeński podlegający prawu wewnętrznemu kościoła albo innego związku wyznaniowego w obecności duchownego oświadczą wolę jednoczesnego zawarcia małżeństwa podlegającego prawu polskiemu a kierownik urzędu stanu cywilnego sporządzi akt małżeństwa (art. 1 § 2 k.r.o.)²¹.

U podstaw przedstawionego rozstrzygnięcia leży następująca interpretacja charakteru terminu przewidzianego w art. 8 § 3 k.r.o.:

Termin przewidziany w art. 8 § 3 k.r.o. nie jest terminem zawitym prawa cywilnego, a w szczególności nie jest terminem zawitym prawa materialnego. Wprawdzie prekluzja w prawie cywilnym jest zjawiskiem bardzo różnorodnym, jednak pojęcie terminów zawitych (prekluzyjnych) na gruncie prawa cywilnego materialnego w literaturze i orzecznictwie odnoszone jest przede wszystkim do terminów ograniczających dochodzenie lub inną realizację praw. Adresatem zobowiązanym do przestrzegania analizowanego terminu pozostaje duchowny, natomiast upływ terminu nie powoduje żadnych zmian w zakresie jego praw podmiotowych. W związku z tym za zasadny należy uznać wyrażony w literaturze pogląd, zgodnie z którym termin przewidziany w art. 8 § 3 k.r.o. należy rozpatrywać raczej na gruncie prawa administracyjnego. Procedura przekazania zaświadczenia, a następnie sporządzenia aktu małżeństwa, jest swoistą procedurą administracyjną, natomiast duchowny ma w jej ramach status szczególnego podmiotu administracyjnego.

Wynikający z regulacji publicznych wniosek co do obowiązku odmowy sporządzenia aktu małżeństwa w razie niezachowania przez duchownego terminu przekazania zaświadczenia o zawarciu małżeństwa nie oznacza, że małżeństwo nie zostaje zawarte, jeżeli wbrew przepisom regulującym sporządzenie aktów stanu cywilnego akt taki zostanie jednak sporządzony.

Wniosek powyższy wynika przede wszystkim z treści przepisów i systematyki Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego. Przesłanki zawarcia (istnienia) małżeństwa przewidziane są w art. 1 k.r.o., który w § 1 wskazuje, kiedy „[m]ałżeństwo zostaje zawarte”, a w § 2 kiedy „[m]ałżeństwo zostaje również zawarte”. Wśród przesłanek tych nie wymieniono terminowego przekazania zaświadczenia do urzędu stanu cywilnego, jakiegokolwiek

²¹ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 10 maja 2023 r., III CZP 71/22.

wymagania co do treści tego zaświadczenia ani nawet samego faktu jego przekazania. Trafnie przyznaje się, że przestrzeganie różnego rodzaju wymagań, w tym proceduralnych, przewidzianych w art. 3 i n. k.r.o. nie stanowi przesłanek koniecznych zawarcia małżeństwa, co odnosi się także do wymagań przewidzianych w art. 8 k.r.o. Przejściwny wniosek, przydający szczególne znaczenie zachowaniu terminu przewidzianego w art. 8 k.r.o., nie ma uzasadnienia w treści ustawy²².

Zarówno z brzmieniem powyższej uchwały, jak i z powołaną powyżej argumentacją SN zgodzić się nie można. Za prawidłowo przeprowadzoną nie można w szczególności uznać wykładni obowiązujących przepisów, zgodnie z którą całość normy prawnej należy wywodzić z jednego przepisu, odrzucając istnienie jej elementów w innych przepisach tej samej ustawy, jak również przy całkowitym pominięciu wykładni systemowej. W przepisie art. 1 § 2 k.r.o. mamy np. dwa pojęcia („duchowny” oraz „prawo wewnętrzne kościoła albo innego związku wyznaniowego”), których znaczenie musi zostać wyprowadzone z innych przepisów (niekoniecznie przy tym jedynie z ustaw cywilnych). Nie można też odpowiedzialnie twierdzić, że elementy przesłanek konstytucyjnych zawarcia (istnienia) małżeństwa nie mogą być kształtowane przez przepisy o charakterze administracyjnoprawnym, bo przecież nawet samo sporządzenie aktu małżeństwa jest niczym innym, jak czynnością o charakterze administracyjnym. Nie można też nie zauważyć tego, że skoro sporządzenie aktu małżeństwa zawartego w trybie art. 1 § 2 k.r.o. nie ma charakteru deklaratoryjnego, to może się ono dokonać jedynie pod określonymi warunkami.

Trudno oprzeć się wrażeniu, że wszystkie organy rozstrzygające w omawianej sprawie (sąd okręgowy, sąd apelacyjny oraz oba składy Sądu Najwyższego) bardziej motywowały się skomplikowanym stanem faktycznym niż przesłankami o charakterze normatywnym. W uzasadnieniu przywołanego wyżej wyroku Sądu Apelacyjnego w Poznaniu czytamy bowiem:

Nie bez znaczenia dla Sądu pozostawała okoliczność, że przez wiele lat małżonkowie trwali we wspólnym pożyciu, zaciągali wspólne zobowiązania, natomiast spór powstał w momencie wystąpienia przez pozwaną z pozwem o orzeczenie separacji i ustalenie obowiązku alimentacyjnego. Tak określony interes w uzyskaniu ochrony prawnej należy ocenić negatywnie w świetle zasad i wartości moralnych, powszechnie, społecznie

²² Tamże.

akceptowalnych. Skoro powód miał już wcześniej świadomość tego, że [termin – A.M.] wymagany ustawą nie został dochowany, już wówczas winien tę kwestię uregulować²³.

Sądy rozpatrujące w sprawie nie przywiązały jednak specjalnej wagi do innych, nie mniej ważnych, ustaleń faktycznych. Zupełnie nie przejęły się w szczególności tym, że podstawę sporządzenia aktu małżeństwa stanowiło zaświadczenie, które zostało sfałszowane (mimo iż w opisie stanu faktycznego użyto określenia „przerobienie” zaświadczenia, to nie może być wątpliwości, że chodzi tutaj o fałsz intelektualny, czyli poświadczenie nieprawdy w dokumencie mającym znaczenie prawne). Bez jakiegokolwiek refleksji podeszły też do faktu, że kierownik urzędu stanu cywilnego świadomie posłużył się sfałszowanym dokumentem. To takie właśnie, co najmniej nieetyczne, działania znalazły w niniejszej sprawie ochronę prawną. Konsekwencją takiego orzekania będą teraz zapewne „społeczne oczekiwania” dokonywania podobnych nadużyć w przyszłości.

3. Elementy przesłanki konstytutywnej sporządzenia aktu małżeństwa

Konstytutywny charakter sporządzenia aktu małżeństwa powoduje, że kierownik USC obowiązany jest sporządzić ten akt także w sytuacji, gdy jeden z małżonków zmarł po złożeniu oświadczenia woli o uzyskaniu skutków cywilnych, a przed upływem terminu przekazania zaświadczenia do USC. Ustanie związku małżeńskiego przed sporządzeniem aktu małżeństwa nie stoi na przeszkodzie dokonaniu tej czynności przez kierownika USC. Retroaktywność wpisu małżeństwa do akt stanu cywilnego powoduje ponadto, że – w sytuacji gdy jeden z małżonków zawarł nowy związek małżeński w okresie między złożeniem przez niego oświadczenia woli, o którym mowa w art. 1 § 2 k.r.o., a sporządzeniem aktu małżeństwa – ten nowy związek należy uznać za bigamiczny²⁴.

Dokonanie wpisu do akt stanu cywilnego wywołuje skutek wsteczny (*ex tunc*). Oznacza to, że małżeństwo zawarte przed duchownym osiąga skutki cywilne nie w momencie sporządzenia aktu małżeństwa przez

²³ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 5 czerwca 2018 r., I ACa 1279/17.

²⁴ Góralski 1996, 68–69; Góralski 1998, 74–75; Kuglarz, Zoll 1994, 57.

kierownika USC, ale w momencie złożenia przez nupturientów oświadczeń woli w przedmiocie uzyskania skutków cywilnych dla zawieranego przez nich małżeństwa wyznaniowego.

Sąd Najwyższy w głosowanej uchwale jednoznacznie opowiedział się za konstytucyjnym charakterem aktu małżeństwa, gdy jest on sporządzany w procedurze określonej w art. 1 § 2 k.r.o. Równie jednoznacznie w tym przedmiocie wypowiedział się SN w przywołanym powyżej wyroku z dnia 3 marca 2004 r. (III CK 346/02). Jednak oba judykaty różnią się między sobą. W sprawie III CK 346/02 Sąd Najwyższy, analizując kodeksowe przepisy o zawarciu małżeństwa, doszedł do wniosku, że „[...] powyższe uregulowania prowadzą zatem do wyrażenia poglądu, że dopóki nie zostaną spełnione wszystkie przesłanki określone w art. 2 § 1 k.r.o., dopóty oświadczenia woli nupturientów nie wywołują skutków prawnych”²⁵. Natomiast w uchwale z dnia 10 maja 2023 r. Sąd Najwyższy w swoich stwierdzeniach idzie dalej i – jak się wydaje – za daleko. Słusznie umiejscawia wymagania proceduralne (w tym zachowanie terminu z art. 8 k.r.o.) poza zakresem przesłanki konstytucyjnej, choć warto zauważyć, że pogląd ten stoi w opozycji do wcześniejszego stanowiska, które ten sam sąd zajął w wyroku z dnia 3 marca 2004 r. (III CK 346/02). Wówczas SN stwierdził, iż „[...] zaświadczenie dostarczone po upływie terminu nie może stanowić podstawy sporządzenia aktu małżeństwa”²⁶. Niewątpliwie zatem w tym zakresie trzeba dostrzec postęp. Podnieść też jednak należy, iż w głosowanej uchwale nie zidentyfikowano elementów przesłanki konstytucyjnej. Prawdopodobnie zabrakło w tym przedmiocie właściwej refleksji, gdyż to, o czym mowa poniżej, nie wydaje się być kontrowersyjne.

Kierownik USC nie może sporządzić aktu małżeństwa, jeśli nie jest w posiadaniu urzędowo stwierdzonych danych, składających się na treść tego aktu. Dane te zawarte są w dwóch zaświadczeniach: o braku okoliczności wyłączających zawarcie małżeństwa (sporządzonym na podstawie art. 4¹ k.r.o.) oraz o tym, że oświadczenia o wstąpieniu w związek małżeński zostały złożone w obecności duchownego. Powyższe dokumenty stanowią element przesłanki konstytucyjnej sporządzenia aktu małżeństwa. Drugie z przywołanych zaświadczeń stanowi ponadto dowód tego, że oświadczenia

²⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 3 marca 2004 r., III CK 346/02.

²⁶ Tamże.

o zawarciu małżeństwa zostały faktycznie złożone. Jak słusznie twierdzi A. Tunia:

[...] aby kierownik u.s.c. mógł dokonać rejestracji małżeństwa zawartego w formie wyznaniowej musi otrzymać prawidłowe „Zaświadczenie o zawartym małżeństwie”, to jest takie, które czyni zadość warunkom formalnym określonym w art. 87 ust. 3 pkt 1–5 p.a.s.c. oraz sporządzone zostało na urzędowym formularzu, którego wzór określony został w załączniku nr 27 do rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 29 stycznia 2015 r. w sprawie wzorów dokumentów wydawanych z zakresu rejestracji stanu cywilnego, Dz. U. z 2015 r. poz. 194²⁷.

W opinii cytowanej autorki brak realizacji elementu przesłanki konstytutywnej może mieć m.in. miejsce w konsekwencji naruszeń dotyczących

[...] realizacji przesłanki udziału podmiotu urzędowego przy zawieraniu małżeństwa cywilnego w formie wyznaniowej, które polegać mogą na: a) sporządzeniu zaświadczenia o zawartym małżeństwie przez nieuprawniony podmiot urzędowy; b) podpisaniu zaświadczenia o zawartym małżeństwie przez duchownego (podmiot urzędowy), który nie był uprawniony do przyjęcia oświadczeń o zawarciu małżeństwa w trybie art. 1 § 2 k.r.o.²⁸.

4. Identyfikacja uprawnień nupturientów w sferze prawa administracyjnego

Sąd Najwyższy w uzasadnieniu głosowanej uchwały stwierdził: „Procedura przekazania zaświadczenia, a następnie sporządzenia aktu małżeństwa, jest swoistą procedurą administracyjną, natomiast duchowny ma w jej ramach status szczególnego podmiotu administrującego”²⁹. Z poglądem tym należy się w pełni zgodzić. Szkoda jedynie, że na tym spostrzeżeniu się zatrzymał i nie podjął próby zdiagnozowania konsekwencji przyjęcia tego stanowiska dla osób, które przy zawieraniu małżeństwa podlegającego prawu wewnętrznemu kościoła lub innego związku wyznaniowego złożyły oświadczenia

²⁷ Tunia 2020, 315.

²⁸ Tunia 2017, 30–33.

²⁹ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 10 maja 2023 r., III CZP 71/22.

o jednoczesnym zawarciu małżeństwa cywilnego, a jednak ich małżeństwo nie zostało zarejestrowane w aktach stanu cywilnego.

Procedura administracyjna związana z zawieraniem małżeństw cywilnych w formie wyznaniowej kończy się sporządzeniem aktu małżeństwa lub też odmową jego sporządzenia. Odmowa następuje w sytuacji, gdy zaświadczenie o złożeniu wymaganych prawem oświadczeń zostanie dostarczone przez duchownego po terminie, a także w sytuacji, gdy do zawierania małżeństwa przystąpiono bez dostarczenia duchownemu zaświadczenia stwierdzającego brak okoliczności wyłączających zawarcie tego związku lub też gdy brakuje jednego z elementów konstytutywnych zaświadczenia wystawionego przez duchownego (chodzi zwłaszcza o brak podpisu małżonków bądź duchownego, przed którym złożono oświadczenia o zawarciu małżeństwa). Do postępowania tego nie mają zastosowania przepisy Kodeksu postępowania administracyjnego³⁰. Nie mają również zastosowania przepisy o postępowaniu sądownoadministracyjnym³¹. Mamy więc do czynienia z sytuacją, w której – zarówno pod rządami poprzedniej, jak i obecnej ustawy – Prawo o aktach stanu cywilnego – w postępowaniu administracyjnym, którego przedmiotem jest rejestracja małżeństwa zawartego w trybie art. 1 § 2 k.r.o., osobom mającym w tym zasadniczy interes, którym w związku z tym przysługuje miano stron postępowania, nie przyznano żadnych środków w przedmiocie kształtowania swojej sytuacji prawnej na etapie poprzedzającym rozstrzygnięcie ich sprawy. Intuicja prawnika podpowiada, że tak być nie może. Nawet jeśli przepisy szczegółowe (brak stosownego formularza) nie przewidują takiego środka, to nie może być tak, że *de facto* i *de iure* środek taki nie przysługuje. Dlatego też, jeszcze w 2007 r., w monografii poświęconej przedmiotowej tematyce zaproponowano następujące rozwiązanie:

De lege lata należy [...] wysnuć wniosek, iż **pięciodniowy termin na przekazanie zaświadczenia wiąże jedynie duchownego**, a nie małżonków. Małżonkowie mogą żądać sporządzenia aktu małżeństwa także i po upływie tego terminu, pod warunkiem, że są

³⁰ Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego, tekst jedn. Dz. U. z 2023 r. poz. 775.

³¹ Ustawa z dnia 30 sierpnia 2002 r. – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi, tekst jedn. Dz. U. z 2023 r. poz. 1634.

nadal stanu wolnego i nie naruszają w ten sposób praw nabytych przez osoby trzecie³². Wynika to z faktu, iż zawarli oni małżeństwo „podlegające prawu wewnętrznemu kościoła albo innego związku wyznaniowego w obecności duchownego”, oświadczając wolę jednoczesnego zawarcia małżeństwa podlegającego prawu polskiemu – zgodnie z art. 1 § 2 k.r.o. W ten sposób nabyli oni prawo żądania cywilnej rejestracji tego małżeństwa³³.

Głosowana uchwała SN (co jest jej największym atutem) stwarza szansę na zastosowanie powyższej procedury w praktyce. Wiemy bowiem już, że jeśli znajdzie się choć jeden odważny kierownik USC, który ją zastosuje – małżeństwo zostanie uznane za istniejące i żaden wyrok go nie podważy. Wiemy też, że ów hipotetyczny kierownik niczym nie ryzykuje, bo skoro można zarejestrować małżeństwo na podstawie sfalszowanego zaświadczenia, to tym bardziej można to uczynić na podstawie zaświadczenia autentycznego, sporządzonego zgodnie z przewidzianą procedurą.

Prawo o aktach stanu cywilnego poddaje kwestie związane z zawieraniem małżeństw pod kontrolę sądów powszechnych³⁴. Zgodnie z art. 89 ust. 2 p.a.s.c. osoby, których czynność dotyczy, mogą w terminie 14 dni od dnia doręczenia zawiadomienia kierownika USC o odmowie sporządzenia aktu małżeństwa złożyć wnioski do sądu właściwego ze względu na siedzibę urzędu stanu cywilnego o rozstrzygnięcie, czy przyczyny odmowy wskazane w zawiadomieniu uzasadniają odmowę dokonania czynności. Sąd rozstrzyga postanowieniem po przeprowadzeniu obowiązkowej rozprawy, w której uczestniczyć mogą osoby zainteresowane (art. 564 Kodeksu postępowania cywilnego³⁵). Prawomocne postanowienie sądu wiąże kierownika urzędu stanu cywilnego (prawomocność może wynikać z orzeczenia I lub II instancji). Ponieważ okoliczności przedstawione przez kierownika USC w zawiadomieniu o odmowie sporządzenia aktu małżeństwa należą

³² Chodzi o prawa nabyte w okresie od upływu pięciodniowego terminu na przekazanie zaświadczenia do momentu złożenia żądania o rejestrację małżeństwa. Może tu chodzić np. o prawa wynikłe z adopcji, prawa o charakterze majątkowym.

³³ Mezglewski, Tunia 2007, 190.

³⁴ Przedmiotem tej kontroli jest wniosek o rozstrzygnięcie, czy okoliczność przedstawiona przez kierownika USC uzasadnia odmowę sporządzenia aktu małżeństwa, a nie kwestia legalności aktu kierownika USC. Funkcja sądowej kontroli nie polega na zmianie lub uchyleniu aktu kierownika USC, lecz na wydaniu orzeczenia (postanowienia) co do *meritum* sprawy. Zob. Szadok-Bratuń 2013, 169.

³⁵ Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, tekst jedn. Dz. U. z 2023 r. poz. 1550 z późn. zm., dalej: k.p.c.

do spraw z zakresu prawa osobowego, dlatego też od postanowień sądu II instancji przysługuje skarga kasacyjna³⁶.

5. W poszukiwaniu praw podmiotowych osób, którym odmówiono sporządzenia aktu małżeństwa

Niewątpliwie prawo do zawarcia małżeństwa jest prawem człowieka. Jest ono jednym z podstawowych praw jednostki, a więc osadzone jest w jej przyrodzonej godności. Prawo to uzyskało ochronę w wielu konwencjach międzynarodowych³⁷. Wydaje się też, że słusznym jest pogląd, iż „prawo człowieka jest także istotowo prawem podmiotowym”³⁸.

Na gruncie prawa cywilnego istnieje powództwo o ustalenie stosunku prawnego lub prawa – przy założeniu, że powód ma w tym interes prawny (art. 189 k.p.c.). Pomimo że przepis ten usytuowany został w ustawie procesowej, to jednak niewątpliwie posiada on charakter materialnoprawny, ponieważ stanowi źródło uprawnień do dochodzenia ochrony praw podmiotowych (wyrok SN z dnia 3 marca 2004 r., III CK 346/02). Przedmiotowy przepis zwykle powoływany jest w powództwach o nieistnienie małżeństwa. Zarówno w orzecznictwie, jak i w doktrynie podnosi się jednak, że na podstawie art. 189 k.p.c. dopuszczalne jest również powództwo o ustalenie istnienia małżeństwa. Dotyczy to np. sytuacji, gdy pomimo zawarcia małżeństwa nie został dokonany odpowiedni wpis w aktach stanu cywilnego.

Przedmiotowa procedura nie może mieć jednak zastosowania w przypadku niesporządzenia aktu małżeństwa zawieranego w formie wyznaniowej. Dzieje się tak ze względu na fakt, iż aktowi małżeństwa zawieralnemu przed duchownym nadano szczególne znaczenie. Działając w trybie art. 189 k.p.c., sąd nie może ustalić istnienia małżeństwa, gdyż małżeństwo to nie zostało jeszcze zawarte z powodu niezrealizowania ostatniej przesłanki konstytutywnej, zaś orzeczenia wydawane na podstawie art. 189 k.p.c. mają jedynie charakter deklaratoryjny. Sąd nie może też na podstawie art. 189 k.p.c. nakazać kierownikowi USC sporządzenia aktu

³⁶ Gudowski 2016.

³⁷ Skwarzyński 2011, 96.

³⁸ Skwarzyński 2022, 16.

małżeństwa, byłby to bowiem przejaw sądowej kontroli działania administracji, a ta realizowana jest na podstawie innych przepisów.

Podsumowanie

Wolno sądzić, że uchwała Sądu Najwyższego z dnia 10 maja 2023 r. (III CZP 71/23) będzie miała przełomowe znaczenie dla przyszłego funkcjonowania instytucji zawarcia małżeństwa „konkordatowego”. Powinna mieć w szczególności wpływ na dokonanie weryfikacji uprawnień nupturientów w zakresie kształtowania swojej sytuacji prawnej w przypadku uchybień ze strony duchownego w przedmiocie zachowania pięciodniowego terminu na dostarczenie dokumentacji stanowiącej podstawę rejestracji małżeństwa w USC.

Za istotne w glosowanej uchwale należy uznać następujące twierdzenia: procedura przekazania zaświadczenia, a następnie sporządzenia aktu małżeństwa, jest swoistą procedurą administracyjną, natomiast duchowny ma w jej ramach status szczególnego podmiotu administracyjnego; terminowe przekazanie zaświadczenia do USC nie stanowi elementu przesłanki konstytucyjnej; adresatem zobowiązanym do przestrzegania analizowanego terminu pozostaje duchowny (i tylko on). Konsekwencją przyjęcia powyższych założeń powinno być uznanie uprawnień nupturientów do kształtowania swojej sytuacji jako stron postępowania o rejestrację małżeństwa. W konsekwencji należałoby uznać, że małżeństwo cywilne w formie wyznaniowej zostanie również zawarte, gdy po bezskutecznym upływie pięciodniowego terminu z art. 8 § 3 k.r.o. z wnioskiem o rejestrację małżeństwa wystąpią osoby, które złożyły oświadczenia, o których mowa w art. 1 § 2 k.r.o., a kierownik USC sporządzi akt małżeństwa.

Bibliografia

- Andrzejewski, Marek. 2004. *Prawo rodzinne i opiekuńcze*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Domański, Rafał Andrzej. 2006. „Konstytucyjny czy deklaracyjny charakter sporządzenia aktu małżeństwa w USC w przypadku małżeństwa konkordatowego”. *Państwo i Prawo* 3: 86–99.

- Góralski, Wojciech. 1996. „Małżeństwo «konkordatowe» (art. 10, ust. 1 umowy Stolicy Apostolskiej i Rzeczypospolitej Polskiej z 1993 r.)”. *Ateneum Kapłańskie* 127(1): 60–72.
- Góralski, Wojciech. 1998. *Zawarcie małżeństwa konkordatowego w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej.
- Gudowski, Jacek. 2016. „Komentarz do art. 564”. W: *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 4: *Postępowanie rozpoznawcze. Postępowanie zabezpieczające*, red. Tadeusz Ereciński. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Krukowski, Józef. 1999. *Konkordat polski. Znaczenie i realizacja*. Lublin: Oficyna Wydawnicza „Verba”.
- Kuglarz, Paweł, Fryderyk Zoll. 1994. *Małżeństwo konkordatowe. Analiza prawnoporównawcza zawarcia małżeństwa w prawie kanonicznym i w prawie polskim. Rozważania na tle konkratu z 28 lipca 1993 r.* Kraków: Staromiejska Oficyna Wydawnicza.
- Mączyński, Andrzej. 2000. „Znaczenie prawne aktu małżeństwa w świetle kodeksu rodzinnego i opiekuńczego oraz prawa o aktach stanu cywilnego”. W: *Valeat aequitas. Księga pamiątkowa ofiarowana Księdzu Profesorowi Remigiuszowi Sobańskiemu*, red. Maksymilian Pazdan, 293–320. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Mezglewski, Artur. 1999. „Przepisy wprowadzające w życie instytucję małżeństwa konkordatowego”. *Roczniki Nauk Prawnych* 9(1): 245–265.
- Mezglewski, Artur. 2000. „Warunki konstytutywne uzyskania skutków cywilnych małżeństw zawieranych w formie kanonicznej”. *Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej* 7: 243–258.
- Mezglewski, Artur, Anna Tunia. 2007. *Wyznaniowa forma zawarcia małżeństwa cywilnego*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Nazar, Mirosław. 2002. „Prawo rodzinne”. W: *Zarys prawa cywilnego*, red. Mirosław Nazar, 543–554. Lublin: Oficyna Wydawnicza „Verba”.
- Skwarzyński, Michał. 2011. „Problem ograniczania prawa do zawarcia małżeństwa przez osobę pozbawioną wolności”. W: *Przesłanki konieczne zawarcia małżeństwa. Próba systematyzacji zagadnienia w aspekcie wymogów formy religijnej*, red. Anna Tunia, 95–107. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Skwarzyński, Michał. 2022. „Definicja praw człowieka”. W: Krzysztof Orzeszyńska, Michał Skwarzyński, Robert Tabaszewski, *Prawo międzynarodowe praw człowieka*, 14–17. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Sokołowski, Tomasz. 2005. *Prawo rodzinne. Zarys wykładu*. Poznań: Ars boni et aequi.
- Strzebińczyk, Jerzy. 2003. *Prawo rodzinne*. Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze.

- Szadok-Bratuń, Aleksandra. 2013. *Procedura zawierania małżeństwa „konkordatowego” w kontekście polskiego prawa administracyjnego*. Wrocław: E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Szczyrba, Małgorzata. 2003. „Charakter prawny 5-dniowego terminu z art. 8 § 3 kodeksu rodzinnego i opiekuńczego”. *Gdańskie Studia Prawnicze* 10: 121–131.
- Tunia, Anna. 2017. „Sytuacje niweczące skuteczność oświadczeń woli o zawarciu małżeństwa w demokratycznym państwie prawnym”. *Przegląd Prawno-Ekonomiczny* 40: 22–38.
- Tunia, Anna. 2020. „Wpływ braku rejestracji małżeństwa zawartego w formie wyznaniowej na bezpieczeństwo obrotu prawnego”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 23: 307–331. DOI: <https://doi.org/10.31743/spw.7798>.
- Winiarz, Jan, Janusz Gajda. 1999. *Prawo rodzinne*. Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN.